

Den svenska staden

Hyvlat, sågat, snidat – trästadens arkitektur

Om man för 150 år sedan gick gatan fram genom någon av landets trästäder rörde man sig som i ett prydligt möblerat rum.

Allt var i en mänsklig skala, lugnt och harmoniskt. All bebyggelse i staden var ordnad för att framstå som en vacker helhet, men ändå omväxlande och varierande att titta på.

I våra dagar har man återupptäckt kvaliteterna i detta byggande och prövar ibland nya bostadsområden enligt samma måtto, tätt och lågt, men glömmer oftast någon eller några av grundreglerna för byggandet i den gamla staden, det slutna gaturummet och husen i gatulivet.

Med vår tids sätt att se är det anmärkningsvärt hur man betraktade varje stad som ett konstverk. Stadsborna satte en ära i att staden skulle vara så vacker som möjligt, det bidrog till dess anseende och välmåga.

Om man så vill kan man se 1800-talets svenska trästad som fullbordandet av stormaktstidens stadsbyggnadsideal. Steg för steg kan man följa hur myndigheterna försökte påtvinga städerna den nya ordningen, med raka gator, räta vinklar, boningshuset i gatulivet, enhetliga hushöjder, och helst också färg på husen. Ansträngningarna att skapa ett vackrare och ståtligare Sverige, värdigt den nya stormakten hade börjat att ta form.

Kavelbrogatan i HUDIKSVALL

Panelarkitektur

Före panelarkitekturens tid hade städerna ett helt annat utseende än det sedan fick. Boningshusen låg ofta inne på gårdarna ofta med uthuslängor mot gatan, ibland gavelställda.

Timmerbyggnadsteknikens bygglådsliknande egenskaper gjorde att husen enkelt kunde tas ned, flyttas och sättas upp igen, förstoras och förminsas. De ständiga förändringarna och lappningarna slutade först när den kostsamma panelningen infördes.

På 1740-talet verkar brädfodringen av boningshusen varit allmän i vissa städer. I Göteborg t.ex. efter den stora branden 1746 kalkylerades för återuppbyggnaden att trähusen skulle förses med ”träbeklädnad utanpå, utkälta lister under taket och omkring dörrar och fönster, allt utvändigt målat med oljefärg”.

Tidpunkten för panelningens genombrott sammanfaller med ett uppsving för den svenska sågverksindustrin, Tidigare hade man täljt bräderna eller använt sig av grovbladiga sågar.

Med de nya sågbladen kunde man åstadkomma finare och slätare brädor som underlättade hyvlingen och minskade virkesförlusten vid sågningen.

Att man började att panela husen och ge husen ett extra skydd skrev 1700-talsarkitekten Carl Wijnblad i sina mycket anlitade mönsterböcker om behovet att konservera husen mot röta och klä väggarna med spåntade och hyvla-

Text och Foto
Roland Waax

Panelarkitektur

de bräder. Om sedan väggarna målades på rätt sätt kan det "ej fela, att sådana hus vinna det anseende såsom stenhus, och bliva genom beklädnings tätta för drag".

Tre skäl fanns för panelningen – förskönande, bevarande mot röta och tätning mot drag. Husen byggdes redan från början för att panelas. Det gav flera fördelar – man kunde använda sämre och klenare virke till stommen. Man granskade alla möjligheter att förlänga trähusens livslängd, och minska åtgången av hustimmer och ved till uppvärmningen.

Att panelning blev vanligast beror sannolikt i första hand på att den så mycket bättre lämpade sig för arkitektonisk utsmyckning. De rappade husen blev flammiga lappverk.

En nyrenoverad och målad panel

Panelarkitekturens utbredning har också samband med bruket att måla trähusen. Liksom brädfodringen hade målningen praktiska och estetiska orsaker. Färgen var dels ett konserveringsmedel, dels ett sätt att göra husen och städerna prydliga.

Att de estetiska synpunkterna var viktiga framgår av att målningen och panelning i början ofta bara gällde byggnadernas gatufasader.

Under den första hälften av 1700-talet verkar timmerhusen i de svenska städerna allmänt ha varit rödfärgade. Hundra år senare var det fullkomligt självklart att inga hus kunde vara omålade. Myndigheterna försökte alla att rödfärma sina hus, först åt gatan, senare hela gårdar. Man försökte genom ständiga och upprepade påbud i byggnadsordningarna att få borgarna att övergå till "ljusare och gladare" färger.

Rödfärgen var en vattenfärg, som lämpade sig överlägset bäst för ohyvlade pa-

Olika typer av panel

Det förekom två slags panelade hus. Det ena är det rödfärgade huset, med ohyvlade bräder, knutlådor och ljusa släta inramningar kring dörrar och fönster. Dekoren är nästan alltid ytterligt enkel. Skillnaden mot det oklädda huset är ringa.

Till dess motsats har vi så de förnämre husen, de som uppfördes av städernas förmögna handelsmän och ståndspersoner, som genom ett praktfullt byggnadssätt ville manifesteras sin betydelse och rikedom, och bidrar till stadens förskönande.

Själva panelen var före 1800-talets mitt nästan alltid stående. Den kan vara av tre slag, lockpanel, locklistpanel och slät panel. På förnämre hus har täckbräderna i allmänhet profilerade kanter. Den släta panelen består av spåntat virke utan täcklist eller täckbräda, och är därför den typ som krävde störst hantverkskicklighet.

Märkligt är att liggande panel före 1800-talets mitt nästan helt saknades i Sverige.

Ett i vissa städer omtyckt dekorations-element som underlättade skarvningen mellan stående och liggande panel och som ger husen liv, var profilerade lister. Den tilltagande mängden av lokala varianter gör det svårt att ge en rättvisande översikt över panelarkitekturens utveckling. Den klassicistiska

Långgatan i Hudiksvall

Text och Foto
Roland Waax

Panelarkitektur

panelarkitekturens blomstringstid var Karl Johanstiden. Omkring 1820 slog en ny hustyp igenom, som sedan kom att dominera den förnämre arkitekturen i många städer.

Ett av de allra ståtliga exemplen på denna byggnadsstil är den Trönska gården i Hudiksvall (1818-26), vars bottenvåning nyligen återstälts i sitt ursprungliga skick.

Tyvärr finns i många städer bara små och obetydliga rester av panelarkitekturen bevarade. De största och finaste gårdarna har på många håll fått ge plats för varuhus och bankpalats. Beger man sig till Östra Storgatan i Hudiksvall går det att föreställa sig hur de förnämsta delarna av staden en gång såg ut, om man tänker bort vissa nytillskott.

I Hudiksvall kan man tydligt se hur en lokal tradition successivt har utvecklats, från relativt enkla panelhus med låga brutna tak efter branden 1792, över en strikt symmetrisk och regelbunden klassicism under 1810-talet, till en rikt blomstrande 1820-tals arkitektur.

På de förnämsta gårdarna skärptes anspråken till en rik, stundom mycket invecklad arkitektonisk uppbyggnad, där man visade stor förmåga att välja olika dekor för olika hus, beroende på helhetsarkitekturen. Det hela utmynnade i bygget av en serie gårdar med två framsidor, en åt gatan och en åt hamnen, där även uthusen inarbetades i en för svenska trästäderna unik terrassarkitektur. Den mest fulländade av dessa terrassgårdar blev den sist byggda, den Brunnska apoteksgården från omkring 1850.

Trönska Gården i Hudiksvall

De lokala byggnadsstilarnas uppkomst

Det står ganska klart att det ofta händer att en lokal byggnadsstil utvecklas i samband med den livliga byggnadsverksamheten som följde på en stadsbrand.

Kanske finns förklaringen i vilka som hade det avgörande inflytande över husens utseende. Utom ägarna/byggherrarna visar det sig att den yrkeskategori som sannolikt hade störst inflytande var snickarna, de som försåg husen med deras inre och yttre utsmyckning.

I fallet Hudiksvall kan vi se att en och samma snickarverkstad verkar ha varit delaktig i uppförandet av de flesta av de förnämre gårdarna.

Inom verkstaden arbetade man med förlagor och verktyg, som gick i arv och kunde användas under mycket lång tid.

Hantverkarna nyskapade inte sina ornament. Trots mångfalden av lokala stilbildningar är det ytterst sällan man finner ornament som inte i detalj överensstämmer med sådana som ingick i den internationella klassicismens motivförråd.

Storgatan Hudiksvall

Text och Foto
Roland Waax